

Henrik Janson

ÄKTA FÖRFALSKNING ÅTER BEVISMATERIAL

Annotationes ex scriptis Karoli*

Inledning

Den uppländska byn Gamla Uppsala är inte bara en av landets mest mytomspunna och omsvärmade fornlämningsplatser. Här reser sig dessutom ännu resterna efter en synnerligen märklig kyrka. En gång var detta kronan på den svenska kyrkohierarkin, och när den uppfördes var den också landets utan jämförelse största kyrkobyggnad.¹ Tyvärr är dock dess ålder mycket svårbestämd. På stilhistoriska grunder tycks den inte kunna dateras, och arkeologin har ännu inte heller lämnat några informationer till närmare bestämning av tiden för dess uppförande.² ”Historiska skäl talar för en datering till årtiondena runt 1100-talets mitt, och ingenting i arkitekturen motsäger detta”, konkluderade konstvetaren Ann Catherine Bonnier 1991.³

De historiska skäl som Bonnier anför är dock inte starka. Till det mest substantiella hör Erikslegendens uppgift om att Erik den helige som en av sina största förtjänster kunde räkna att han ansträngt sig för att färdigställa kyrkan Gamla Uppsala – en upplysning som i den fornsvenska varianten av legenden uttolkats som att Erik fullkomnat den *medh groffwa ok kósteliga bygning*. Dock hade kyrkan enligt legenden ”grundlagts och i någon mån uppbyggt av forna kungar, hans förfäder” [*ab antiquis regibus suis scilicet progenitoribus fundatam et aliquantulum edificatam*].⁴

Tyvärr är värdet av dessa uppgifter svårbedömt, och vad gäller kyrkobyggnadens grundläggning lämnar de ju förövrigt mycket öppet hur långt bakåt i tiden den skall föras. På det hela taget förefaller det som om de historiska skälen för datering inte är nämnvärt mycket hållfastare än de konsthistoriska eller arkeologiska.

Dateringen av kyrkobyggnaden måste i själva verket röra sig inom mycket vida ramar. De säkrare hållpunkterna för kronologin utgörs å ena sidan av en gjutform av 900-talstyp som medföljt det understa av de två lerfylldslagren under kyrkan, och å andra sidan av det påvliga diplom från 1245 som omtalar att ärkebiskopen av Uppsala börjat ”återuppföra sin kyrka på nytt” sedan den ”blivit fullkomligt förstörd genom eldsvåda”.⁵ Av formuleringen i detta brev vågar man väl anta att den nedbrunna kyrkan vid olyckstillfället varit färdigbyggd.

För att ge rimlig tid för uppförandet av den stora byggnaden kan det hävdas att grundläggningen bör ha skett senast i början av 1200-talet, men osäkerhetsmarginalerna blir stora och de bakomliggande historiska förhållandena kvarstannar i ett till synes ogenomträngligt mörker. Vi är dock sedan drygt 300 år begåvade med en allt oftare citerad källa som lyfter denna källbristens fördunklande slöjor, och det är kring denna källa som följande framställning i huvudsak kommer att kretsa.

Uppträkten

Källan ifråga utgavs i Uppsala 1678 under titeln: *Annotationes ex scriptis Karoli episcopi Arosiensis excerptae. Ex MS. ° membraneo vetusto nunc primum in lucem prolata*, d.v.s. 'Anteckningar excerperade ur Västerås-biskopen Karls skrifter. Ur ett gammalt handskriftsmembran först nu framdragna i ljuset'.⁶ Bakom denna titel dolde sig ett pergamentsblad som på 1670-talet uppträcktes infogat i en medeltida medicinalörtabok i ett bibliotek i Uppsala. Biblioteket tillhörde ingen mindre än Olof Rudbeck d.ä. (1630–1702) och volymen ifråga hade enligt Rudbeck tidigare tillhört hans far, Västerås-biskopen Johannes Rudbeckius (1581–1646). Det aktuella bladet, av gammalt pergament, befanns vara utskuret ur en annan bok, och sedan instoppat i nämnda kodex. Det var skrivet på latin med annat bläck och annan stil än den av vanlig svensk-tysk typ som i övrigt hade använts i den på svenska författade texten i handskriften.⁷

Den som publicerade källan var den dåvarande riksantikvarien och professorn i fäderneslandets antikviteter, Olof Verelius (1618–82). Verelius var vid denna tid en av landets erfarnaste filologer och framförallt var han det stora namnet i den utgivning av isländska eller som det då kallades "götiska" sagor. I utgivningen av den första sagan i Sverige, *Götriks och Rolfs saga* (1664) samarbetade Verelius med innehavaren av den s.k. skytteanska professuren, Johannes Schefferus (1621–1679). Från det att denne Schefferus 1666 publicerade sin studie *Argentoratensis Upsalia antiqua*, utvecklades dock en allt djupare klyfta mellan de båda ledande fornforskarna. Schefferus hävdade nämligen i anslutning till all svensk historiskrivning dittills, att det av Adam av Bremen beskrivna hednatemplet legat i Nya Uppsala, på platsen för Trefaldighetskyrkan. Det härintill liggande kungasätet hade senare flyttats upp till högarna i Gamla Uppsala, där också ett biskopssäte och ärkebiskopssäte hade inrättats. Namnet Uppsala hade under denna flyttning följt med, liksom det senare följde med tillbaka till Östra Aros när ärkebiskopssätet flyttades dit.⁸

Olof Verelius, och hans nära vän och lärjunge i historiska frågor Olof Rudbeck d.ä., förfäktade dock åsikten att templet legat i Gamla Uppsala. I och med att Verelius 1672 publicerade sin kommenterade utgåva av Hervararsaga hamnade han i öppen polemik med Schefferus. Verelius hävdade nämligen att tornet i den romanska kyrkobyggnaden i Gamla Uppsala var äldre än kristendomen. Strax argumenterade han dessutom för att kyrktornet var identiskt med hednatemplet,

vilket ju också var en av grundtankarna i Olof Rudbecks storslagna vision av Sverige som Platons forna Atlantis, det äldsta kungadömet på jorden och den europeiska kulturens moder. Tornet i Gamla Uppsala hade, enligt Rudbecks forskningar, ursprungligen utgjort centralpunkt i det forna Atlantis.

Striden mellan Verelius och Schefferus hårdnade, och den till synes obetydliga sakfrågan blev för Schefferus till en fråga om ära och redlighet.⁹ För Verelius och framför allt för Rudbeck var den dock långt viktigare än så. Den tycktes avgörande för hela Atlantisteorin. Skulle Schefferus vinna utlandets öron var den storslagna götiska forntiden slagen i spillror redan innan Atlantican kommit ur trycket. Rudbeckianerna och den götiska stormakten Sverige riskerade att framstå som en jättelik löjväckande bluff. Detta var bakgrunden till vad Sten Lindroth kallat ”den hårdaste och mest ryktbara litterära fejden i vår lärdomshistoria”.¹⁰

Under de alltmer förbittrade motsättningarna publicerade Schefferus i slutet av april 1677 vad han väl såg som sitt sista debattinlägg. I hast lyckades han därefter genom sina kontakter, förmå den dåvarande universitetskanslern och tillika rikskanslern Magnus Gabriel de la Gardie (1622–86) att ingripa. Den 17:e maj 1677 förbjöd denne allt vidare meningsutbyte i frågan. Schefferus hade alltså fått sista ordet och Verelius, som var i färd med att sammanställa ytterligare ett inlägg, försågs med en effektiv munkavle.

Hade Verelius nu förlorat? Det fanns naturligtvis en väg ut ur det prestigemässiga underläge som den patriotiska skolan runt Verelius och Rudbeck hamnat i genom sin påtvingade tystnad. Fick man inte yttra sig, kunde man ju hitta nytt avgörande källmaterial. Den 22:e maj befann sig Olof Rudbeck vid kyrkan i Gamla Uppsala, där han företog uppmätningar och utgrävningar. Kol och aska kom i dagen, liksom smält guld och silver.¹¹ Dessutom återfann han kyrkans sedan länge nedrasade långhus, vilket han tolkade som förhållar till hednatemplet. Något avgörande bevis i frågan kunde dock inte presteras. Det var i detta prekära läge som Olof Rudbeck i början av 1678 förevisade en källa för Verelius, som så lyckosamt hade återfunnits i hans bibliotek – en källa vars innehåll löste hela tvisten i ett slag: *Annotationes*. Nu kunde striden föras vidare, ty en källutgåva förhindrades inte av kanslerns förbud.

Annotationes innehåll

Till innehållet bestod anteckningarna av en västermarginal med 17 årtal skrivna med romerska bokstäver. Till dessa 17 årtal fogades en vänsterspalt av några med få ord gjorda kommentarer. För nio av årtalen bestod kommentarerna endast av namn, titel och säte för en biskop och åtta ärkebiskopar av Uppsala. Till skillnad från medeltida bruk framgick det dock inte vad årtalen betecknade i dessa prelaters liv, men i flera avseenden strider de mot vad vi i övrigt vet – vilket i och för sig är nog så lite – och i åtminstone ett fall (1219) kan de bevisas vara felaktiga, följande en felaktig tradition i vissa av Sveriges senmedeltida annaler.¹²

Efter att dessa nio årtal med endast namn och titel utmönstrats återstår åtta årtal med något längre notiser fogade till sig. Den första och längsta av dessa återfinns vid år 1138, där det står:

Sverchr I lade grunden för Uppsalas katedraltempel, och sammanfogade det med tre gudars gamla hedniska byggnadsverk, av *Yggemunftus* renat och helgat med eld.¹³ Här efter följer övriga kommentarer som alla på ett eller annat sätt anknyter till frågan om hur ärkesätets utveckling:

- Vid år 1150 sägs att *Beatus Ericus* – just såsom det utan årtalsangivelse berättas i den fornsvenska versionen av Erikslegenden – färdigställt katedralen i Uppsala, och det meddelas utöver vad som tidigare varit känt att biskop Henrik detta år vigde kyrkan.
- Vid år 1153 berättas att samme kung Erik blivit begravd mitt i detta ”den heliga jungfrun Marias tempel”.¹⁴
- Vid 1155 står namnet Stefanus med titlarna munk och biskop av Uppsala. Härtill fogas i själva notisen att han år 1164 blev gjord [*creatus*(!)] till ärkebiskop, ett förhållande som är väl känt i svensk annalistik.¹⁵

Efter dessa notiser, som alla tydliggör betydelsen av Gamla Uppsala domkyrka, följer sedan notiser som alla berör Östra Aros; dels kyrkobyggnadshistorien och dels något om överföringen av ärkebiskopssätet till denna ort.

- År 1210 invigdes, uppges det, en av Sverker II uppförd kyrka vid ”Östra Aros och Ulleråker”, till den heliga treenigheten.
- År 1258 blev Uppsalakyrkans flyttning till Östra Aros genomdriven av påve Alexander.
- Vid år 1260 berättas att under ”Baldemaro”, d.v.s. kung Valdemar, lades fundamenten till katedralen i Östra Aros, och den blev uppförd till taket.¹⁶
- Avslutningsvis sägs vid år 1271 att ”Vi har fullgjort den helige[!] påvens uppdrag beträffande överförandet av Uppsala-kyrkan till Östra Aros”.¹⁷ Detta skall väl förstås som ett direkt citat ur biskop Karls skrifter.

Vägen från hednatemplet i Gamla Uppsala, via den gamla domkyrkobyggnaden till det nya Uppsalas katedral låg i öppen dag.¹⁸ Det tycktes som om denna nya källa fullkomligt hade avgjort striden mellan Schefferus och Verelius till den senares fördel. Templet hade stått i Gamla Uppsala. Men inte nog härmed. Ytterligare en viktig omständighet bevisades genom denna källa. Den gamla domkyrkans äldre delar hade verkligen i sig själva en gång varit det hedniska templet, tre gudars tempel, d.v.s. det tempel som Adam av Bremen beskrivit på 1070-talet. Således kunde nu också de av Olof Rudbeck konstaterade arkeologiska förhållandena förklaras. Fynden av kol, silver och guld utgjorde naturligtvis spår av den reningsakt som *Yggemunftus* utsatt det ”gamla hedniska” templet för. För Rudbecks teorier talade även det förhållandet att templet inte bara var hedniskt utan också gam-

malt. Det var således gammalt redan som hedniskt, vilket inte passade så illa om det stått redan i det av Platon beskrivna Atlantis.

Äkthetsfrågan under 300 år

Verelius lät alltså i början av år 1678 publicera *Annotationes* med kommentaren att de ur en gammal handskrift ”först nu framdragits i ljuset”. Schefferus besiktigade dem. Han kunde anföra en lång rad märkliga omständigheter och han närmast raljerade över det misslyckade falsifieringsförsöket.¹⁹ Vid sidan om en rad sakliga felaktigheter föreföll det Schefferus märkligt att avskriften gjorts på ett blad som utrivits ur en pergamentsbok. Bläcket var tydligt bearbetat för att ge ett urblekt ålderdomligt utseende. Besynnerligt föreföll det honom även att skriften till dels var modern, dels liknade den som förekom i flera av de isländska handskrifter som Magnus Gabriel de la Gardie skänkt till universitetet. Bruket av bokstaven *p* i latinsk skrift var en säregenhet som gjorde denna text unik, och lika lustigt tycktes honom användandet av ett gotiskt *fh* hämtat från Wulfilas bibel. Till misstänksamhet manade också bruket av *-æ* istället för det under medeltiden vanliga *-e*. Även fyndomständigheterna föreföll Schefferus egenartade. Bladet återfanns i en handskrift som i övrigt var av medicinskt innehåll, skriven på svenska. Den skilde sig således markant från det aktuella bladet som var av historiskt innehåll och skrivet på latin, men detta till trots hade handskriftens (och bladets) tidigare föregivne ägare, Johannes Rudbeckius, och den nuvarande, Olof Rudbeck d.ä., lika lite som sina många historieintresserade vänner ägt någon kunskap om den märkliga historiska källan – förrän just nu. Över huvud taget var det märkligt att denna besynnerliga, och, om den var äkta, mycket viktiga källa tidigare varit alldeles okänd. Påfallande förföll det också Schefferus att excerptisten endast medtagit sådana uppgifter som hade betydelse för avgörandet av tvisten mellan honom och Verelius.²⁰ ”Bevisningen är fullkomligt mördande”, konstaterar Henrik Schück, ”Schefferus vetenskapliga överlägsenhet i förhållande till rudbeckianerna framstår aldrig klarare än här.”²¹

I mars 1679 dog så Schefferus, och 1682 gick Verelius samma väg. Saken hade inte avgjorts, och båda uppfattningarna understöddes fortfarande av starka krafter även om Rudbeck och Verelius själva tycks tagit intryck av Schefferus kritik och avstått från att åberopa *Annotationes* som källa. Det som fick Verelius att ännu efter antagonistens död fortsätta polemiken, var den av Schefferus mellan raderna framförda beskyllningen att Verelius själv utfört förfälskningen.²²

Originalen till *Annotationes* försvann sannolikt tillsammans med Olof Rudbecks övriga bibliotek i den stora brand som härjade Uppsala 1702. Så småningom växte det fram en enighet bland svenska historiker, om att *Annotationes* verkligen varit en förfälskares inlägg i debatten mellan Verelius och Schefferus. När den store medeltidskännaren Claes Annerstedt år 1891 beskrev den lärda fejden, kunde han lika lite som den filologiskt erfarne Shefferus avhålla sig från att raljera

över upphovsmannens ynkliga försök att ge texten en medeltida skepnad.²³ Han påpekade att det just vid denna tid fanns en formlig "förfalskarverkstad" kring "den Rudbeckianska skolans koryféer". I slutet av 1600-talet fanns alltså i Uppsala just den intellektuella miljö som kunnat skapa ett falsifikat som *Annotationes*, och i vilken förfalskningar som bl.a. *Agapeti bulla* och *Hjalmars och Ramers saga* tog form.²⁴

Det måste därför ses som något överraskande att Kjell Kumlien 1967 opponerade sig mot denna flera sekel gamla enighet, vilken ju vidmakthållits trots att det blivit allmänt vedertaget att Schefferus hade fel i sak. Anledningen till att jag här nu åter uppmärksammar denna fråga, är att Kumliens slutsatser på senare tid har börjat återopas allt oftare i litteraturen. Lars Gahrn menar t.ex. med hänvisning till Kumlien att det "är ovedersägligt att vi här har anteckningar om en medeltida källa",²⁵ och nyligen har *Annotationes* också fått genomslag på det internationella fältet.²⁶ Ann Catherine Bonnier tycks visserligen inte riktigt vilja ta ställning, men i hennes "historiska skäl" för datering av kyrkobyggnaden spelar *Annotationes* ändå in, och de tilldelas ett inte obetydligt källvärde av Else Nordahl.²⁷

Överraskande får det också anses att den gamle arkeologiprofessorn Sune Lindqvist direkt anslöt sig till Kumliens tesar.²⁸ Utan minsta tvekan övergav han sin sedan 1920-talet så omskrivna tolkning att stolphälen i det äldre lerlagret under den forna domkyrkan var rester av det av Adam av Bremen beskrivna templet. Istället accepterade han nu med entusiasm, att delar av den romanska kyrkobyggnaden ingått i detta tempel. Härmed passade, menade han, en iakttagelse han gjort av en skarv i byggnadens murverk.²⁹ Lindqvists förhållande till Uppsala-templet var över huvud taget så passionerat att det på intet sätt är förvånande att Ann Catherine Bonnier i sin undersökning konstaterar, att denna hans iakttagelse varit en "synvilla" och att kyrkan ur arkitektonisk synpunkt "bildat en enhet".³⁰

Äkthetsfrågan än en gång

Hur "ovedersäglig" är då Kjell Kumliens argumentering? Faktum är att större delen av hans framställning ägnas åt att försvaga argument som riktats mot *Annotationes* äkthet. För detta ändamål löser han upp problemet i två. Det förra gäller det pergamentsblad som Rudbeck återfann. Det andra gäller den källa som detta utger sig för att vara ett utdrag ur. Vad den förra frågan beträffar är Kumliens ställningstagande klart. De ur en medeltida skrivares synpunkt absurda förkortningarna (t.ex. *epspi* för *episcopi*); användandet av ändelsen *-æ* istället för det under medeltiden vanliga *-e*; de märkliga namnformerna (t ex *Yggemunþus*, *Vlpher*, *Olafr*, *Sverchr*, *Svercherus*, *Iarl* (för biskop *Jarler*) och inte minst *Olafr Basatamur*); den moderna handstilen med inslag av den på Island under medeltiden vanliga; användandet i latinskt text av bokstäverna *þ* och i all synnerhet ett *f* som närmast liknade det som fanns i Wulfilas bibel m.m. gjorde det naturligtvis omöjligt för Kumlien att komma till någon annan slutsats än att

nedskrivandet av *Annotationes* på pergamentsbladet icke skett under 1200-talet utan åtskilligt senare... ..Det bör med skärpa betonas, att *Annotationes* icke motsvarar de krav som bör ställas på en äkta medeltida uppteckning.³¹

Men härmed, menade Kumlien, var problemet inte löst. Även om det till det yttre var fråga om en stilimitation, så kunde innehållet gå tillbaks på en äkta källa, skriven av biskop Karl av Västerås i samband med flyttningen av ärkesätet från Gamla Uppsala. Han försökte därför göra troligt att *Annotationes* var förenliga med andra kända historiska förhållanden, och där detta inte lät sig göras, som t.ex. i fallet 1219, hänvisade han till felaktiga traditioner redan vid biskop Karls tid, eller till korrumperingar i texten föranledda av det långa tidsavståndet från Karls skrifter till *Annotationes* nu kända form.³²

Detta tillvägagångssätt skänker naturligtvis outsinliga möjligheter att tillbaka-visa sakliga felaktigheter i innehållet. Det skall därför inte här göras ytterligare försök att påvisa sådana. Låt mig bara understryka, vad Ann Catherine Bonnier redan påpekat, nämligen att det för en medeltida biskop torde ha varit främmande att en konung renat och helgat (!) ett hedniskt tempel med eld.³³ Skulle en sådan reningsprocedur ske var det en angelägenhet för en biskop, och hans hjälpmedel var inte eld utan vigvatten.³⁴ Detta torde ha varit en självklarhet för den med den påvliga kurian förbundne biskop Karl, men mindre känt för en eventuell forntidsromantiserande förfalskare på 1670-talet. Det är också något påfallande att formuleringen om att det gamla hedniska templet byggts samman med domkyrkan inte bara bekräftar den av Verelius framförda uppfattningen, utan dessutom passar så oerhört väl in i Rudbecks Atlantis-teori. Kan det förövrigt vara en slump att excerptisten, som Schefferus påpekade, endast medtagit sådant som var av betydelse för avgörandet av tvisten mellan honom och Verelius? Det är slående att alla notiser i *Annotationes* som höjer sig över rena namn- och titeluppgifter är ägnade att steg för steg förklara hur Gamla Uppsala förvandlades från hednatempel till den kyrka vars rättigheter överflyttades till Nya Uppsala efter 1200-talets mitt.

Då emellertid Kumliens teori tycks tillåta honom att förkasta all kritik mot *Annotationes*, såväl mot form som mot innehåll, måste vi vända oss mot de positiva argument som Kumlien framlägger för att de verkligen skall gå tillbaks till den källa vars existens han försöker bevisa: *biskop Karls skrifter kring ärkesätets överföring från Gamla till Nya Uppsala*. Att en dylik källa skulle ha kunnat existerat försöker han göra troligt med hänvisning till ett engelskt exempel. Vad tyder då på att den verkligen har existerat, och på att dess innehåll återspeglas i *Annotationes*? Faktum är att Kumlien i denna så centrala punkt, mot den överväldigande mängden indikationer på att texten är en förfalskning, endast presterar två egentliga argument.³⁵

Det förra av dessa är att Sverker d.ä. ges ordningsnumret I, trots att han hos Messenius och hans efterföljare under 1600-talet kallas II.³⁶ Kumlien förutsätter

således att en eventuell förfalskare på 1670-talet skulle ha följt den historiska vetenskapen i sin samtid vid konstruktionen av sin förfalskning. Det är naturligtvis mycket svårt att klarlägga hur en förfalskare skulle ha tänkt i dessa enskildheter, men var han vid någorlunda sunda vätskor följde han ju naturligtvis inte de lärda 1600-talsforskarna. Såsom iklädd 1200-talsbiskopen Karls kläder tog han väl knappast Messenius som förlaga utan istället någon av alla de äldre medeltida kungalängder där den förste Sverker var den som här benämnes I – dock förekommer, till skillnad från senare historieskrivning, aldrig några ordningstal i dessa längder. Här kallas Sverker d.ä. istället – om något över huvud taget tillfogas hans namn – *senior*.³⁷

Det är emellertid Kumliens andra huvudargument som är det avgörande, och det är mot detta som hela hans argumentation lutar:

1200-talsprelaten biskop Karl av Västerås, påvens ombud i translationsärendet, var...i svensk historieskrivning under nyare tid fram till 1600-talets slut en fullständigt okänd person.³⁸

Jag har inte haft möjlighet att företa någon djupare penetration av 1600-talets historieskrivning, och jag betvivlar heller inte att Kumlien på denna punkt har åtminstone i huvudsak rätt.³⁹ Den alldeles avgörande frågan är dock med Kumliens utgångspunkt *när* under 1600-talets slut, som 1200-talsbiskopen Karl blev känd.⁴⁰ Om det kunde påvisas att biskop Karl var känd redan före utgivandet av *Annotationes* på våren 1678 skulle Kumliens tes helt förlora bärkraft.

Granskar man denna fråga närmare framträder ett för Kumliens argumentation något besvärande förhållande. Det är en händelse som ser ut som en tanke att kunskapen om 1200-talsbiskopen Karl började ta form i den rudbeckianska kretsen just innan att *Annotationes* publicerades.⁴¹ Den förste som presenterar ett bevis för att denne biskop Karl hade existerat var i själva verket ingen mindre än just Verelius, och han gjorde det år 1678 – i kommentarerna till utgåvan av *Annotationes*.

Redan i sitt bihang till utgåvan av Hervararsaga 1672 hade Verelius låtit avtrycka ett brev från år 1271. I detta brev bekräftade en Västeråsbiskop, vars initial Verelius då uppgav sig inte kunna läsa, ett citerat påvligt brev av år 1258, vari i sin tur en icke namngiven Västeråsbiskop fick påvens uppdrag att flytta Uppsalakyrkan till lämpligare plats. Brevutfärdaren av år 1271 säger sig ha fullgjort uppdraget.⁴²

Schefferus hade redan 1673 tryckt en skrift där han kommenterade brevet av år 1271. Den initial som Verelius inte förmått läsa uttydde Schefferus helt riktigt som "K.", och detta var av viss vikt eftersom både han och Verelius ännu litade på Messenius som menade att Västeråsbiskopen under denna tid hette Israel. Schefferus kunde härigenom så visst tvivel om det för Verelius så viktiga brevets äkthet, utan dock att förkasta det.⁴³

I utgåvan av *Annotationes* 1678 kunde dock Verelius avgöra frågan. Ytterligare ett brev hade nämligen nu kommit till hans kännedom, och av detta framgick dels

att biskop Israel levde ännu 1321, och dels att han som en av sina företrädare haft en tidigare okänd biskop Karl.⁴⁴ Med detta 1300-talsbrev blev det således möjligt att identifiera den i brevet från 1271 nämnde biskop K. som en biskop Karl. Visste man detta visste man alltså att det var en biskop Karl som för påvens räkning ansvarade för ärkesätets flyttning. Kort sagt: *med dessa brev fanns förutsättningen för att idén om biskop Karls Annotationer om ärkesätets flyttning skulle uppstå.*

Det kan alltså fastslås att 1200-talsbiskopen Karl av Västerås var känd åtminstone någon tid innan *Annotationes* publicerades. Kumliens argument att *Annotationes* måste återgå på en i övrigt okänd äldre källa, därför att Västerås-biskopen Karl vid den tidpunkt då förfälskningen skall ha utförts var okänd, är således inte hållbart helt enkelt därför att "den Rudbeckianska skolans koryfée" och "förfälskarverkstad" kände till honom. Det förefaller snarare som om de nämnda breven är utgångspunkten för hela idén om "annotationerna" ur denne biskop Karls skrifter.

Att redan den som legat bakom *Annotationes* identifierat brevörfattaren K. av år 1271 som biskop Karl framgår av *Annotationes* själva. Mellan brevet av år 1271 och *Annotationes* sista notis invid år 1271 finns nämligen en tydlig verbal korrespondens, vilket framgår när man parallellställer texterna och kursiverar de identiska partierna:

Brevet 1271:

*Nos uero mandatum apostolicum
omni deuocione adimplentes dictis
capitulo vpsalensi eorundem eccleciam
transferendi ad østraaaros concedimus
auctoritate postolica liberam facultatem*

Annotationes om år 1271:

*Nos implevimus mandatum S.
Papæ pro translatione Ecclesiæ Vpsalensis
ad Östraaaroos.*

Som redan Sune Lindqvist påpekade kan det inte råda någon tvekan om att dessa texter är beroende av varandra. Starka formella skäl finns för att karaktärisera *Annotationes* som en högst okunnig eftermedeltida bearbetning av brevet av år 1271.⁴⁵ Kumlien diskuterade inte detta inbördes beroende mellan texterna, men Sune Lindqvist noterade det alltså, och förklarade att "sammandragningen" kunde vara gjord redan av biskop Karl.⁴⁶

Sune Lindqvists valde alltså att förklara den verbala korrespondensen mellan de två källorna med teorin att biskop Karl när han skrev förlagan till *Annotationes* citerade sig själv. Detta är naturligtvis en möjlighet, men när vi nu emellertid vet att biskop Karl var känd i kretsen kring Verelius när *Annotationes* publicerades; när vi nu vet att kretsen kring Verelius i andra sammanhang inte tvekade att förfälska; när vi nu vet att det här gällde den allra mest omdebatterade och viktigaste frågan för Verelius och hans anhängare; och när nu notisen för 1271 är den enda i *Annotationes* där Karl, liksom i brevet av år 1271, talar i första person, är det då rimligt att gå omvägen över en hypotetisk ärkestiftshistorik där biskop Karl själv citerar

HENRIK JANSON

sig själv, för att förklara de verbala överensstämmelserna mellan brevet och *Annotationes*? Med hänsyn till *Annotationes* övriga egenskaper ter sig detta inte nödvändigt. Förklaringen är istället tveklöst att den som har skrivit *Annotationes* har utgått från biskop K:s omdebatterade brev av år 1271.

Det är påfallande att det är kretsen kring Verelius som i stridens hetta återupptäcker denne biskop Karl. Den omständighet att stilen i *Annotationes* liknade såväl den medeltida isländska som den i Wulfilas bibel, och det faktum att flera namnformer snarast verkar inspirerade från norröna texter, pekar nämligen också, som vi senare skall se, mot kretsen kring Verelius.⁴⁷ Allt talar i själva verket för att vi har att göra med en tvättäkta förfalskning.

Vem skrev *Annotationes*?

I svensk historieskrivning är begreppet förfalskare knutet till ett namn framför alla andra, Nils Rabenius (1648–1717). Nils Ahnlund tillägnade denne man en mycket läsvärd biografi 1927, och av hans undersökningar framkommer några karaktäristiska drag hos denne västmanländske *falsidicus*. Dessa kan tjäna som illustration till hur en förfalskare under denna tid kunde gå till väga.⁴⁸

Rabenius lät ofta häfta in sina förfalskningar i äldre handskrifter,⁴⁹ och föregivna men i verkligheten icke existerande originalhandlingar ”spelar en stor roll för Rabenius’ operationer”.⁵⁰ Han kunde ibland låta föregivna författare tala i första person, men att det inte alltid var helt genomtänkt framkommer när han låter en abbot Staffan kalla sig själv helig (”broder Helge Staffan”).⁵¹ Rabenius hade för vana att låta nyckelpersoner få del av hans alster och informationer på omvägar för att härigenom sätta spår i deras historieskrivning.⁵²

Trots den intensiva förfalskarverksamhet lyckades Rabenius under sin livstid undgå att avslöjas, och först långt över ett sekel efter hans död började den svenska historieskrivningen komma honom på spåren. Nils Ahnlund prövade också, som redan Annerstedt föreslagit, frågan om Rabenius var upphovsman till *Annotationes*. Indiciematerialet talade, menade han, mycket starkt för detta. Den person som mer än andra sysselsatte Nils Rabenius var nämligen Västerås biskopen Karl, vilken han i en biskopskrönika tillskriven Peder Svart nämnde som ”Johan Helsingss son på Gafle den rika”.⁵³ Rabenius hade tidigt bedrivit omfattande materialinsamlingar rörande Västerås domkyrka och altarhällen med den av samtidens historiker förbisedde biskop Karls namn har uppenbarligen tidigt fångat hans intresse. Den omtalas också i Peder Svarts föregivna biskopskrönika.⁵⁴ Ingen var vid 1600-talets slut mer kunnig i Västerås äldre kyrkohistoria än Nils Rabenius. Även den av Schefferus beskrivna stilen i dokumentet tycks ha varit av samma art som den förfalskarstil Rabenius använde. Ahnlund menade följaktligen att åtskilligt talade för att vi i Sveriges främste förfalskare genom tiderna hade att söka också upphovet till *Annotationes ex scriptis Karoli episcopi Arosiensis excerptae*. Han tvingades dock stanna vid konstaterandet att några bindande bevis ej kunde presteras.⁵⁵

Härefter har Henrik Schück och J. Viktor Johansson anfört omständigheter som gör Rabenius inblandning mindre sannolik. De pekar istället ut en annan av den karolinska tidens ryktbara förfalskare, den rättshistoriskt inriktade professorn Carl Lundius (1638–1715), som var svåger till Olof Rudbeck. Lundius var bl.a. mannen som i god götisk anda korrigerade texten i Silverbibeln till Uppsalas och det götiska språkets förmån.⁵⁶ Flera indicier utpekar Lundius som delaktig i upphovet till *Annotationes*:

Han gick ut och in i svågerns hem, han kunde lätt både smussla in ett papper i en av hans böcker och finna anledning fästa Rudbecks uppmärksamhet därpå. Han var frälst i den rudbeckianska tron och engagerad i striden mellan Verelius och Schefferus; man vet t. ex., att han deltog i den exkursion till Gamla Uppsala, som Rudbeck på våren 1677 anordnade för att få stöd för sin och Verelius' standpunkt. Det är nog inte lätt att fria Lundius från delaktighet i tillkomsten av detta falska dokument, vars enda uppgift var att bekräfta Rudbecks av Verelius lanserade idéer.⁵⁷

Utöver de av Schück och Johansson anförda omständigheterna finns skulle jag vilja hävda ytterligare ett indicium som pekar mot Lundius. Som redan berörts var det ett brev från 1321 rörande Lima kyrka som bevisade att Messenius hade placerat biskop Israel i fel tid, och som samtidigt avslöjade att denne Israel hade haft en företrädare vid namn Karl. Nyckeln till idén om *Annotationes* låg i att kombinera den i detta brev nämnde Karl (skrivet *Karulus*!) med det K. som återfanns i brevet från 1271 rörande ärkesätets flyttning. Kombinationen var redan ett faktum när Verelius tidigt på våren 1678 publicerade *Annotationes*.

Brevet från 1321 är förövrigt endast känt genom det avtryck som Verelius lät göra i *Annotationes*. Originalets vidare öden är obekanta, liksom det är obekant hur brevet ifråga kommit i Verelius händer. En antydning härom ges emellertid av ett annat brev rörande Lima kyrka, från 1356, till vilket Verelius refererar i omedelbar anslutning till avtrycket av brevet av år 1321.⁵⁸

Det får anses ytterst sannolikt att de båda i ett gemensamt sammanhang anförda breven rörande Lima kyrka på 1300-talet har kommit till Verelius kännedom från ett och samma håll. Frågan är då vilket håll, ty brevet av 1321 var som sagt beviset för att förkortningen K. i brevet av 1271 med skulle upplösas som Karl, vilket i sin tur var nyckeln till idén om *Annotationes ex scriptis Karoli episcopi Arosiensis excerpta*. Förvaringsplatsen för breven rörande Lima kyrka kan således sägas vara den miljö där identifikationen av biskop Karl av Västerås som biskop K. i brevet av 1271 tidigast kunnat göras.

År 1707 förvarades brevet av år 1356 hos Nils Rabenius, men 1696 hade Rabenius själv stött på det hos J.G. Sparwenfeldt.⁵⁹ Hur det kommit i Sparwenfeldts ägo är obekant. Av visst intresse är emellertid att detta brev, som ännu är bevarat i original, har en anteckning på baksidan som är gjord av Västerås-biskopen Johannes Rudbeckius, Olof Rudbecks far. Det är därför högst sannolikt att Lima-breven härstammade från dennes bibliotek, d.v.s. från samma samlingar som *Anna-*

tiones påstods stamma, men hur har då det ena av dessa brev hamnat hos J.G. Sparwenfeldts samlingar?

Det finns ingen anledning att tro att Sparwenfeldt rekvirerat svenska medeltidsbrev ur Rudbecks samlingar under decennierna närmast före 1696, då han ju hade intresset riktat åt annat håll och tillbringade större delen av sin tid med mångåriga utlandsresor. I mitten av 1670-talet, när striden mellan Schefferus och Verelius hårdnade och frågan om Västerås-biskopen K. blev brännande aktuell vid Uppsala universitet, då var emellertid Sparwenfeldt en drygt 20-årig historieintresserad student, som bl.a. bevistade professor Carl Lundius föreläsningar, och han betraktades snart av denne som en lysande adept, och tycks ha blivit professors särskilde skyddsling.⁶⁰

Genom Lundius har Sparwenfeldt under en tid då han studerade svensk medeltid kunnat ha tillgång till Rudbecks samlingar. Det förefaller tämligen säkert att det var just vid denna tid som Lima-brevet av år 1356 kom i hans händer. Högst troligt är också att den lysande unge Lundius-lärlingen har insett att detta, liksom i än högre grad det med detta sammanhängande brevet av år 1321, hade avgörande relevans för den akademiska tvist som dominerat hans tid vid universitetet, d.v.s. striden mellan Schefferus och Verelius. Från Sparwenfeldt var steget inte långt till varken Lundius eller Verelius.

Mer än en möjlighet kan detta inte bli, men som sådan skulle den kunna utgöra en bild av hur idén om *Annotationes* kan ha uppstått. Att det var i just dessa kretsar som Lima-breven från Johannes Rudbeckius samlingar befann sig visas i alla fall dels av att de hörde till Rudbecks bibliotek, dels av att ett av dem senare återfanns i Sparwenfeldts samlingar.

Förutsättningarna för idén om en förfalskning som *Annotationes* fanns således i just de kretsar där den kunde förväntas vara tillverkad.⁶¹ Under inflytande av Lundius och Rudbeck kan Verelius i ett tillstånd av iver förbisett alla märkligheter med det nyfunna dokumentet.

Oavsett vem upphovsmannen har varit är det tydligt att den som legat bakom *Annotationes* avsett att ge den ett medeltida utseende, trots att detta försök idag – och för ett tränat öga även på 1600-talet – var alldeles misslyckat. Även Kumlien fastslår som vi sett att det inte råder något som helst tvivel om att excerperingen ur biskop Karls skrifter är gjord efter medeltidens slut. En viktig fråga blir naturligtvis då när och var denna excerpering utfördes, men denna centrala fråga behandlar inte Kumlien trots att den är av avgörande relevans för bedömningen av hans tes. Faktum är att tidpunkten kan ringas in ganska väl.

Den stilpåverkan från isländska medeltidshandskrifter som påtalades av Schefferus tillåter knappast en datering före mitten av 1600-talet. Medeltida isländska handskrifter kom först under andra hälften av 1600-talet att inflyta i större mängd i landet. Först under slutet av 1660-talet har, under Verelius ledning, mera omfattande handskriftsstudier påbörjats.⁶² Schefferus pekade dock ut avskrivarens inspi-

rationskällor som de handskrifter som Magnus Gabriel de la Gardie hade införskaffat i Danmark på 1650-talet, sedemera donerade till Uppsala universitet i januari 1669. På grund av dessa omständigheter kan det tämligen säkert uteslutas att excerperingen utförts före 1660-talet, då de fornvästnordiska handskriftstudierna påbörjas i Uppsala, och påverkan just från handskrifterna i den Delagardiska samlingen talar för att avskriften gjorts efter 1669.

En sådan datering får stöd av andra omständigheter. Det inflytande som Wulfilas bibel haft på excerptistens hand måste leda till slutsatsen att utdragen ur biskop Karls skrifter har tillkommit en viss tid efter 1665 då Wulfilas bibel för första gången utgavs i Holland. Kombinationen av stilimitationer från Wulfilas bibel, påverkan från fornisländsk medeltidsskrift pekar dock med visshet fram mot tiden efter 1669, då Silverbibeln donerades till Uppsala universitetsbibliotek. Kännedom om biskop Karl av Västerås pekar än längre fram.

Excerperingen ur biskop Karls skrifter synes således ha utförts under perioden 1670–1678, och kombinationen av isländska handskriftsstudier, Wulfilas bibel, biskop Karl av Västerås och det pergamentsblad som insatts i en medeltida handskrift som sedan länge befunnit sig i Olof Rudbecks bibliotek pekar avgjort mot att avskriften utförts av någon som tillhörde den innersta rudbeckianska kretsen.

För den som med Kumlien vill hävda *Annotationes* äkthet återstår att ge en rimlig förklaring till varför en excerptist på 1670-talet skulle riva ett pergamentsblad från en gammal pergamentskodex för att göra avskriften på, skriva med ett manipulerat bläck och en piktur som till dels tycks ha efterliknat den högmedeltida fornvästnordiska med inslag från Wulfilas bibel, och sedan foga in detta i en medeltida svensk örtabok i Olof Rudbecks bibliotek utan att denne visste något när han sedan återfann den – trots ursprungskällans och anteckningarnas avgörande betydelse för tidens mest omdebatterade fråga.⁶³

Kumlien ger själv inte någon sådan förklaring, och hans tes är, trots att hans lärda framställning kan ge ett annat intryck, mycket löst grundad. Tanken att en excerptist givit sin text ett i hela sin form manipulerat utseende utan att manipulera med innehållet är i sig själv ytterst osannolik, även bortsett från alla yttre omständigheter som med påtaglig tydligheter visar att det rör sig om en förfalskning. Själv kan jag åtminstone inte komma till någon annan slutsats än att: Få förfalskningar är så uppenbara som *Annotationes ex scriptis Karoli episcopi Arosiensis excerptae*.

Avslutning

Forskningen kan således lugnt föra *Annotationes ex scriptis Karoli* bort från diskussionen om dateringen av kyrkobyggnaden i Gamla Uppsala. Texten i fråga är endast ett uttryck för den säregna akademiska miljön i Uppsala på 1670-talet. Betänkligt och lärorikt är emellertid också det sätt varpå denna källa gör sig förnyat rum inom svensk forskning efter Kumliens av Sune Lindqvist stöttade inlägg

1967.⁶⁴ Detta är i sig en illustration till den historiska medeltidsforskningens tilltagande kris under efterkrigstiden.

Återvänder vi avslutningsvis till frågan om dateringen av kyrkobyggnaden i Gamla Uppsala, står det alltså klart att den inte i rådande läge kan fastställas mycket närmare än vad som inledningsvis gjorts. Några ytterligare indikationer kan dock nämnas. Stefan Söderlind menade att den brand som i det ovan nämnda påvebrevet av år 1245 sägs ha förstört domkyrkan, inte var något nyligen inträffat. Han satte den nämligen i samband med en uppgift från 1204, där det omtalades att den svenske ärkebiskopen mist sitt pallium, d.v.s. sitt förnämaste värdighets-tecken, genom en eldsvåda. Söderlind ansåg det troligt att palliet hade förvarats just i domkyrkan. Byggnaden skulle då kunna ha stått klar redan 1204.⁶⁵ Som Ann Catherine Bonnier påpekat⁶⁶ går det dock inte att avgöra denna fråga med befintligt källmaterial. Palliet kan ju ha förvarats på annan plats än i kyrkobyggnaden, men Söderlinds tanke har otvivelaktigt stor sannolikhet för sig.

Ytterligare omständigheter kan anföras. Redan år 1204 sägs Uppsalakyrkan vara utfattig, och det ekonomiska läget förefaller inte nämnvärt ha förbättrats under följande decennier.⁶⁷ Att ett byggnadsåtagande som uppförandet av stenkyrkan i Gamla Uppsala inleddes under denna tid förefaller inte troligt. Härigenom hamnar en möjlig anläggningstidpunkt ett stycke ner i 1100-talet, och om Söderlind koppling av 1245 års formulering till en brand före 1204 är riktig, förskjuts denna tidpunkt, för att åter ge rimlig tid för byggnationen, ner mot mitten av seklet. Det har också påpekats att det ur arkitektonisk synpunkt är svårt att tänka sig att en kyrkobyggnad av den typ som här är aktuell skulle ha anlagts och uppförts efter 1164 då cisterciensermunken Stefan blev ärkebiskop av Uppsala.⁶⁸

Genom dessa indicier erhåller alltså Erikslegendens uppgift, om att huvudpersonen bemödat sig för att färdigställa den katedral som hans företrädare påbörjat, ett visst stöd. Legendens upphovsman ansåg uppenbarligen att den gamla domkyrkobyggnaden varit under färdigställande på kung Eriks tid, och han ansåg tydligen också – ca hundra år därefter – att den påbörjats ännu långt tidigare.

Sammantaget låter det sig därför med viss säkerhet antas att uppförandet av den stora kyrkobyggnaden i Gamla Uppsala har företagits senast vid mitten av 1100-talet, och att grundläggningen tillhör ett ännu tidigare skede. Kanske kan arkeologin i framtiden erbjuda en närmare datering både av denna byggnad och av lämningarna under den. Förutsättningen är dock att frågeställningarna en gång för alla frigörs från Adam av Bremen och från göticismens bländverk och istället tar sin utgångspunkt i normal arkeologisk erfarenhet. Detta var vad Harald Wideen anbefallde Sune Lindqvist redan 1951,⁶⁹ men hans uppmaning har haft svårt att vinna gehör. Kan tiden kanske vara mogen nu? När lades grunden till Gamla Uppsala kyrka, och hur gamla är egentligen gravarna i lagren under kyrkan?⁷⁰ För historikerna återstår att begrunda vem som kan ha legat bakom denna i sin samtid

så enorma kyrkobyggnad, och utröna för vilket ändamål den var tänkt. Gamla Uppsala blev ju kyrkorättsligt etablerat stiftssäte först 1164, eller?⁷¹

Noter

- * Detta är en något bearbetad version av en text som första gången presenterades på Medeltidsseminariet vid Historiska institutionen i Göteborg 7/6 1993. Det har blivit motiverat att låta publicera den eftersom Hans Hägerdal i sin recension av min doktorsavhandling i denna tidskrift (65/1999, s. 291-292) har anfört *Annotationes* som en källa vilken skulle strida mot mina resultat. Hägerdal åberopar även andra källor till vilka jag enligt hans förmenande borde ha tagit hänsyn, bl.a. Saxo, "isländska källor" och "svenska helgonlegender". Det är möjligt att dessa källor liksom t.ex. Ericus Olai och Olof Rudbeck d.ä. skulle kunna användas till stöd för Adams bild av 1000-talets hedniska Uppland, och det står naturligtvis var och en fritt att åberopa dessa källor, men det åligger naturligtvis den som gör det att påvisa deras källvärde i sammanhanget. Själv skulle jag bäva något inför den mur av källkritiska problem som omgärdar deras vittnesvärde i förhållande till 1000-talet, inte minst den omständigheten att de alla på ett eller annat sätt kan antas vara beroende av Adam. Det var ju också denna mur av komplikationer som ledde till att dessa källor övergavs när den moderna historieskrivningen började rekonstruera den äldsta svenska historien. Angående Hervararsagens berömda berättelse om Blot-Sven se numera H. Janson: "Kring kungakrönikan i Hervararsaga", i: *Gudar på jorden. Festskrift till Lars Lönnroth* (Stockholm 2000), s. 181-194.
- 1 Denna viktiga omständighet har betonats av Christian Lovén i artikeln "Romanska storkyrkor i Sverige", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 20/1990, s. 7-27, s. 9.
 - 2 A.C. Bonnier: "Gamla Uppsala – från hednatempel till sockenkyrka" i: *Kyrka och socken i medeltidens Sverige* [Studier till det medeltida Sverige, 5], (Stockholm 1991) s. 81–111, jfr nu även E. Nordahl: *...templum quod Ubsola dicitur – i arkeologisk belysning* (Uppsala 1996).
 - 3 Bonnier 1991, s. 101.
 - 4 De båda legendvarianterna är bl.a. utgivna med översättning av den latinska av T. Schmid i B. Thordeman (red.): *Erik den helige. Historia, kult, relikier* (Stockholm 1954), s. XI-XX.
 - 5 DS 326 ...*archiepiscopus Upsaliensis ecclesiam suam que iam dudum peccatis exigentibus incendio fuit prorsus destructa inceperit reedificare de nouo...*
 - 6 Originalen är förlorade men en vidimerad avskrift och en 1678 i tryck utgiven version av källan finns fotografiskt återgivna hos H. Schück: *Kgl. vitterhets historie och antikvitets akademien. Dess förhistoria och historia*, del III, (Stockholm 1933), s. mellan 352 och 353; även avtryckt hos K. Kumlien: *Biskop Karl av Västerås och Uppsala ärkesätets flyttning* [Historiskt arkiv 14] (Stockholm etc. 1967), s. 3 och 9. Se även dessa för bakgrund och närmare litteraturangivelser.
 - 7 Se redogörelsen hos Schück 1933, s. 357 ff. och Kumlien 1967, s. 39 f. Omdömena om skriften baseras på den i och för sig minst av allt opartiske bedömare Johannes Schefferus, som är en av de få som sett texten i original. De förefaller dock aldrig ha bestridits ens av hans motståndare och bekräftas som senare skall framgå av flera omständigheter.

- 8 En liknande uppfattning har på senare tid hävdats av N. Sundquist: *Östra Aros. Stadens uppkomst och dess utveckling intill år 1300* [Uppsala stads historia 1] (Uppsala 1953); jfr samme: "Biskop Karl av Västerås och hans byggnadshistoriska 'anteckningar'" (Rec. av Kumlien 1967) och "Biskop Siward av Uppsala" (Rec. av T. Kleberg: *Medeltida Uppsalabibliotek I. Biskop Siward av Uppsala och hans bibliotek* [Acta Univertatis Upsalensis C, 15] (Uppsala 1968)) i: *Uppland* 1967/68 (1968) s. 117–126.
- 9 Om denna strid se C. Annerstedt: "Schefferus och Verelius. En literär fjärd i sjuttonde seklet." i: *Ur några antecknares samlingar. Gärd av Tacksamhet och vänskap till mästaren i svensk bokkunskap G.E. Klemming* (1891) s. 117–150 och Schück 1933. Jfr även S. Lindroth: *Svensk lärdomshistoria*, del II: Stormakts tiden (Stockholm 1975), s. 311 ff. och K. Johannesson: "Adam och hednatemplet i Uppsala.", i: Adam av Bremen: *Historien om Hamburgstiftet och dess biskopar* (Stockholm 1984) s. 379–408, s. 397 ff. De i polemiken utgivna skrifterna redovisas av Kumlien 1967, s. 2 not 2.
- 10 Lindroth 1975, s. 311.
- 11 Se S. Lindqvist: "Uppsala hednatempel. Gamla och nya spekulationer" i: *Ord och Bild* 1927, s. 641–654, s. 643 f.
- 12 Se S. Bolin: *Om nordens äldsta historieforskning* (Lund 1931), s. 223; Kumlien 1967, s. 47 f.
- 13 *Suerchr Ijecit fundamenta templi Chatedralis Vpsale, et cum opere vetusto III. Deorum pagani-co, ab Yggemunpo igne purificato et sanctificato conjunxit*, Kumlien 1967, a.st. Läsningen av þ i *Yggemunpo* görs ur den vidimerade kopian, Kumlien 1967, s. 9.
- 14 Redan år 1302 menade man sig i kyrkans mittgång ha återfunnit Eriks grav, och man utmärkte den med en kistformad lockhäll som var välkänd i Uppsala omkring år 1700 bl.a. av Peringskiöld, se S. Gardell: *Gruvmonument från Sveriges medeltid*, 1 (Göteborg 1937), s. 227; E. Carlsson: *Translacio archiepiscoporm. Erikslegendens historicitet i belysning av ärkebiskopssätets flyttning från Upsala till Östra Aros*. [Uppsala universitets årsskrift 1944:2] (Uppsala 1944), s. 53 f. Jfr N. Ahnlund: "Den nationella och folkliga Erikskulten" i: *Erik den helige – historia, kult, relikier*, utg. av B. Thordeman (Stockholm 1954) s. 109–154, s. 125 ff.
- 15 Bolin 1931, s. 213 ff. Att Stefan innan han blev ärkebiskop varit munk återfinns också i annalerna och i biskopslängden, men att han skulle ha varit biskop före 1164 är såvitt jag vet en unik uppgift. Enligt DS 50 var han vid vigningen i Frankrike 1164 sedan en tid Uppsalakyrkans *electus*, vilket i snäv mening falsifierar *Annotationes* uppgift om hans tidigare biskopsstatus.
- 16 Det förefaller som om texten antyder att katedralen uppförts på ett år, och under alla omständigheter måste den ju ha varit klar före 1271 då anteckningarna avslutades. Hur som helst en orimligt kort tid, som förövrigt stämmer mycket dåligt med andra kända förhållanden; exempelvis det att man från Uppsala i slutet av 1280-talet anställt en fransk stenmästare för att uppföra domkyrkobyggnaden i Uppsala. L. Weibull: "Erik den helige", i: *Nordisk historia* 3, (Stockholm 1949) s. 1–29, s. 10 not 15. Uppgiften om den franske stenmästaren framdrogs första gången av Schefferus i hans kritik av *Annotationes*, Kumlien 1967, s. 18 not 12.
- 17 *Nos implevimus mandatum S. Papæ pro translatione Ecclesie Vpsalensis ad Estraaaroos*, citerad efter första tryckningen (Kumlien 1967, s. 3). S. *Papæ* kan väl endast förstås som ett förkortar *Sancti Papæ*.

- 18 Det kan här påpekas att den här bakomliggande tanken att kung Inge skulle ha bränt Uppsalatemplet är avslöjande nog. Den förekommer inte i annat källmaterial. Denna seglivade föreställning (Jfr t.ex. T. Lindkvist: *Plundring skatter och den feodala statens framväxt* [*Opuscula Historia upsalia* 1] (Uppsala 1988), s. 60) uppkommer (sannolikt med Verelius utgåva av Hervararsaga) genom en förhastad kombination av å ena sidan Hervararsagas berättelse om kuvandet av Blotsven, och å andra sidan Adam av Bremens Uppsalaskildring. Den enda källa som närmare placerar Inges seger över Blotsven är i själva verket den med biskop Karl nästan samtida Eskillegenden, och enligt denna var det den hedniska kultplatsen Strängnäs som var skådeplats för händelsen. Se om dessa källor under ovan nämnda artikel om kungakrönikan i Hervararsaga.
- 19 Se Schück 1933, s. 357; jfr Kumlien 1967, s. 39 ff.
- 20 Schück 1933, s. 357 ff.; Kumlien 1967, s. 39 f. Dessa omdömen bekräftas dock dels av de av fornisländskan och delvis nyare isländska påverkade namnformerna, samt av att det gotiska *f* också tydligt framgår av den uppenbarligen av Verelius mycket noggrant utförda avskrift som finns bevarad.
- 21 Schück 1933, s. 357.
- 22 Schück 1933, s. 360 ff.
- 23 Annerstedt 1891.
- 24 C. Annerstedt: *Uppsala universitets historia* II:2 (Uppsala 1909), s. 208; N. Ahnlund: *Nils Rabenius* (Stockholm 1927), s. 80-100. V. Gödel: "Hjalmars och Ramers saga. Ett falsarium från 1690" i: *Svenska fornminnesföreningens tidskrift*, 9/1898).
- 25 L. Gahrn: *Sveariket i källor och historieskrivning* (Göteborg 1988), s. 8; Jfr den där s. 152 not 26 angivna litteraturen.
- 26 Jfr C. Morris: *The Papal Monarchy. The Western Church from 1050-1250* (Oxford 1989), s. 269; och nu även L. Abrams: "Kings and Bishops and the Conversion of the Anglo-Saxon and Scandinavian Kingdoms", i: Ingemar Brohed (ed.): *Church and People in Britain and Scandinavia* [Bibliotheca historico-ecclesiastica Lundensis, 36], Lund 1996, p. 15 med not 2.
- 27 Nordahl 1996, s. 55 ff. och 68 f. Nordahl talar t.ex. (s. 56) om "dessa till synes ovedersägliga bevis".
- 28 S. Lindqvist: "Uppsala Hednatempel och första katedral. Gammal stridsfråga i nytt ljus", i: *Nordisk tidskrift* 1967, s. 236-242.
- 29 Lindqvist 1967, s. 239.
- 30 Bonnier 1991, s. 97 f. Man undrar ju hur förövrigt hur Lindkvist ville förklara de kristna gravarna i det övre lerlagret, varav flera var delvis sammansjunka innan domkyrkobygget påbörjades, s. Lindqvist 1927, s. 651 f.
- 31 Kumlien 1967, s. 44 och 59.
- 32 Kumlien 1967, s. 47.
- 33 Bonnier 1991, s. 90 not 28.
- 34 Se härom B. Nilsson: "Till frågan om kyrkans hållning till icke-kristna kultfenomen. Attityder under tidig medeltid i Europa och Norden" i: *Kontinuitet i kult och tro från vikingatid till medeltid*, red. B. Nilsson [Projektet Sveriges kristnande. Publikationer. 1] (Uppsala 1992) s. 9-47; jfr Kumlien 1967, s. 50 med not 30.
- 35 De av Kumlien (1967, s. 61) anförda omständigheterna att biskop Henrik inte kallas helig

och att Erik den helige – förövrigt just som i hans legend – betecknas som *beatus* (inte *sanctus*) kan inte tillmätas ens ett indicievärde, och den mycket missvisande karakteriseringen av *Annotationes* som oberörda ”av den svenska annalistikens centrala stoff” kan ju inte avgöra om det var biskop Karl eller en förfalskare som var oberörd av detta stoff. Att Erik den heliges dödsår i *Annotationes* skulle anges till 1161, är direkt felaktigt. Detta argument erhålles i själva verket genom en otillbörlig rättelse av textens 1153 till 1161. Johan Peringskiöld menade att detta årtal, MCLIII var felläst av utgivarna, och att det rätteligen skulle läsas MCLXI, d.v.s. 1161. Till denna uppfattning ansluter sig Kumlien: s. 40. Peringskiölds rättelser kan dock inte anses väga särskilt tungt gentemot den vidimerade kopian. Som A.C. Bonnier påpekat (1991, s. 90 not 28) står dessutom årtalet 1153 mellan 1150 och 1155, vilket är synnerligen klargörande eftersom övriga årtal är ställda i strikt kronologisk ordning. Peringskiölds rättelseförslag kan således lämnas utan avseende. Hans ögon grumlades sannolikt av att han själv hyste det största intresse av att *Annotationes* var äkta, jfr Johannesson 1984, s. 400 ff. och Annerstedt 1891, s. 28. På ett liknande sätt förhåller det sig med uppgiften att en eventuell förfalskare ensam skulle ha känt till att den gamla kyrkan var invigd åt St. Lars och inte Maria. Istället för att som Verelius och hans vidimatorer läsa *in medio templum B.V. Mariae* ville Peringskiöld, som till skillnad från sin samtid visste att Gamla Uppsala domkyrka varit invigd till St. Laurentius, läsa *B.L. Mart.*, d.v.s. B[ea]t[i] L[aurentii] Mart[yr]is, se Kumlien 1967, s. 40. Som Ann Catherine. Bonnier (1991, s. 90 f.) påpekar finner vi dock på denna punkt i *Annotiationes* med all säkerhet en återspeglning av grundläggningsslegenden i Adam av Bremen IV:28.

36 Kumlien 1967, s. 61 f.

37 Jfr Bolin 1931, s. 161–200.

38 Kumlien 1967, s. 35.

39 Jfr dock Kumlien 1967, s. 35 not 52 där det framgår att en biskop Karl var känd av Messenius men felaktigt placerad i 1300-talet. Helt okänd kunde han ju heller inte varit ens under 1600-talets förra del med tanke på att hans namn och titel fanns på en altaren i Västerås domkyrka, se a.a. s. 36 f. I Västerås hade ju Olof Rudbeck tillbringat sin ungdom.

40 Sedan denna text skrevs har Lars Gahrn publicerat en artikel rörande den här behandlade källan: ”Uppsala, biskop Karl av Västerås och Johannes Messenius”, *Tidernas kyrka i Uppland* [Upplands fornminnesförenings och hembygdsförbunds årsbok, Uppland 1997], s. 91–119. Gahrn visar här på nära korresponderande partier mellan Messenius och *Annotiationes*. Med tanke på Messenius väldiga auktoritet hade det varit naturligt att fråga om *Annotiationes* upphovsman möjligen hade utgått från Messenius uppgifter. Denna fråga ställer emellertid Gahrn först i sin sammanfattning: ”Har möjligen författaren till anteckningarna hämtat några av sina upplysningar från Messenius Sveopentaprotopolis?” Gahrns svar på denna fråga är närmast häpnadsväckande: ”Svaret måste bli ett obetingat nej. I och med att Messenius trodde, att såväl hednatemplet som den första domkyrkan hade uppförts i Östra Aros på den nuvarande kyrkans plats, avviker hans framställning – skenbart – så starkt från Karls uppgifter, att ingen på grundval av Messenius uppgifter skulle ha kunnat få fram något som liknade biskop Karls utredning.” Jamen, säger vän av ordning, problemet för de misstänkta förfalskarna var ju just denna uppfattning hos Messenius! Det var på denna punkt som mästaren skulle bevisas ha fel. Just från denna utgångspunkt argumenterade

- rudbeckianerna på 1670-talet. Om *Annotationes* vore en förfälskning med syfte att korrigera Messenius skulle vi med andra ord förvänta att den hade just de egenskaper som *Annotationes* har. Gahrns påvisande av släktskapen med Messenius skrifter är således ett argument för uppfattningen att *Annotationes* är en Rudbeckiansk förfälskning, inte tvärt om.
- 41 Kumlien 1967, s. 35 f. Om biskop Karl se G. Ekström: *Västerås stifts herdaminne* 1:1 (Falun 1939), s. 18–26.
 - 42 DS 451 och 555, Jfr Kumlien 1967, s. 2.
 - 43 Schück 1933, s. 327 f.
 - 44 Ahnlund 1927, s. 78; Kumlien 1967, s. 35.
 - 45 Jfr den i brevet klart medeltida formen *deuocione* för 'devotione' med *Annotationes* mera klassiska *translatione*, och de självklara katolska formuleringarna *mandatum apostolicum* och *auctoritate apostolica* med *Annotationes* märkliga *mandatum S Papæ*, vilket som ovan påpekats måste upplösas *Sancti Papæ*. Detta senare kan väl endast förstås som ett utslag hos en protestantisk förfälskares förutfattade mening om påvetiden. När *Annotationes* således avviker från sin medeltida förlaga blir den genast teologisk absurd – ytterligare ett mycket starkt skäl att ifrågasätta dess äkthet. Redan Schefferus reagerade förövrigt på att det i *Annotationes* talas om Marias *die ascensionis*, d.v.s. 'himmelfärdsdag'. På medeltiden var denna term förbehållen Kristi 'uppstigande' till himlen medan Marias 'upptagande' i himmelriket kallades *assumptio*.
 - 46 S. Lindqvist 1967, s. 241. Lindkvists nämner dock även andra möjligheter: "Den kan också helt eller delvis gjorts av excerptisten. I varje fall visar likheten att den senare bemödat sig om att samvetsgrant referera. Sedd isolerad, kunde denna iakttagelse lika gärna blivit ett stöd för Schefferus som för Verelius. Föreläge ett falsarium, bleve nog Verelius själv direkt utpekad. Både han och Olof Rudbeck ha likväl allmänt ansetts friade från en så svår anklagelse."
 - 47 Formen *Basatamur* tycks närmast inspirerad av den senmedeltida isländska svarabakti-vokalen *u*.
 - 48 Ahnlund 1927.
 - 49 Ahnlund 1927, s. 69 och 94 ff.
 - 50 Ahnlund 1927, s. 144.
 - 51 Ahnlund 1927, s. 68 och 135 med not 4.
 - 52 Ahnlund 1927, s. 71 f.; jfr t.ex. s. 48.
 - 53 Ahnlund 1927, s. 73 f., 77 f., jfr s. 58 not 2.
 - 54 Ahnlund 1927, s. 78.
 - 55 Ahnlund 1927, s. 79.
 - 56 Schück 1933, s. 355 ff.; J. Viktor Johansson: "De rudbeckianska förfälskningarna i Codex argenteus", i: *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen*, 42/1955, s. 12-27.
 - 57 Johansson 1955, s. 22.
 - 58 För Verelius hade detta brev förtjänsten att nämna ytterligare en Västeråsbiskop som saknades hos Messenius.
 - 59 Ahnlund 1927, s. 78 f. med not 1 s. 79, och Kumlien 1967, s. 35 not 54.
 - 60 Om Sparwenfeldts relation till Lundius se C.V. Jacobowsky: *J.G. Sarwenfeld. Bidrag till en biografi* (Stockholm 1932), främst s. 27, 41 och 49. Han har dock även haft direkta kontakter med Verelius före avfärden på den första utlandsresan på våren 1677, se a.a., s. 31.

- 61 Om Sparwenfeldt var den som uppmärksammade Lundius på det avgörande brevet måste biskop Karl ha varit känd redan på våren 1677, ty då avseglade den unge adelsmannen på en flerårig utlandsresa med ett medskickat uppdrag från bl.a. Verelius och Lundius att efterspana en codex av Östgota-lagen i Perugia, se Jacobowsky 1932, s. 31 och 41, om tidpunkten för avresan a.a., s. 32.
- 62 Se härom V. Gödel: *Fornnorsk-isländsk litteratur i Sverige*, I, (Stockholm 1897).
- 63 Vart tog förövrigt biskop Karls skrifter vägen efter att de skrivits av någon gång efter 1670, och hur kan det komma sig att dessa skrifter trots att de enligt Kumliens tes måste ha bevarats genom hela medeltiden och långt in i den karolinska eran, inte har avsatt spår i någon annan skrift än *Annotationes*, fastän de under flera sekel hade utgjort ett synnerligen begärligt stoff för källtörstande svenska historieskrivare? Ja, de hade som Schefferus påpekade inte ens kommit fram efter att det flera år innan striden genom ett kungligt plakat befalldes att alla dylika handlingar skulle inlevereras till antikvitetskollegiet i Uppsala. Redan detta gör saken synnerligen suspekt.
- 64 Försvaret av *Annotationes* kan åtminstone i någon mån ses som ett led i göticismens försvar mot den historiska källkritiken. Det är väl ingen slump att Kumliens försvar för *Annotationes* publiceras strax efter det att Olaf Olsen offentliggjort sin mycket uppmärksammade avhandling "Hørg, hov og kirke", i: *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1965, s. 1-307, där Uppsalatemplet formligen jämnades med marken. Jfr H. Janson: *Till frågan om Svearikets vagga* (Vara 1999), särskilt s. 138 ff.
- 65 S. Söderlind: "Uppsalakyrkans byggnadsprogram på 1200-talet", i: *Historisk tidskrift*, 72/1952, s. 251-265, s. 255.
- 66 Bonnier 1991, s. 102 not 70.
- 67 Se Söderlind 1952, s. 255 ff.
- 68 I. Wilcke-Lindqvist: *Gamla Uppsala kyrka* [Upplands kyrkor 24] (Uppsala 1949), s. 9 f.
- 69 H. Wideen: "Smärre meddelanden till diskussionen om Uppsala hednatempel", i: *Fornvännen* 1951, s. 127-131; jfr H. Janson: *Templum nobilissimum. Adam av Bremen, Uppsalatemplet och konfliktlinjerna i Europa kring år 1075* [Avhandlingar från Historiska institutet i Göteborg, 21] (Göteborg 1998), s. 301 f.
- 70 Jfr Nordahl 1996, särskilt s. 32 ff.
- 71 Jfr H. Janson: "Var verkligen Ansgar Sveriges apostel?", i: *Ctrl+Alt+Delete. Omstart för humaniora* [Humanistdag-boken 13] (Göteborg 2000), s. 131-139, även tillgänglig på <http://www.hum.gu.se/humfak/forskning/Janson.pdf>.